

СІМЕЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ОХОРОНИ ПРАВОМІРНИХ ОЧІКУВАНЬ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї

FAMILY LAW MECHANISM OF PROTECTION OF THE LEGITIMATE EXPECTATIONS OF FAMILY MEMBERS

Менджул М. В.,

*докторка юридичних наук, доцентка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
mendzhul.marija@uzhnu.edu.ua,
ORCID 0000-0002-3893-4402*

Анотація: У статті досліджено поняття «правомірні очікування» та з'ясовано елементи сімейно-правового механізму охорони правомірних очікувань членів сім'ї. Проаналізовано національну правничу літературу щодо використання терміну «legitimate expectation» та встановлено його різний переклад та розуміння. Обґрунтовано, що більш доречним є застосування терміну «правомірні очікування», оскільки законні очікування, можуть тлумачитися звужено і зводитися тільки до тих, які випливають із закону. Запропоновано гарантування правомірних очікувань розглядати як принцип, що є складовою верховенства права та сутнісно пов'язаний із принципами правової визначеності, рівності, справедливості та добросовісності.

Досліджено розуміння правомірних очікувань у практиці ЄСПЛ та застосування цього поняття судами України. Виявлено систему норм у Сімейному кодексі України, що спрямовані на охорону правомірних очікувань щодо здійснення особистих немайнових та майнових прав членами сім'ї та іншими учасниками сімейних відносин.

Встановлено, що правомірні очікування не є правом, і не є інтересом. Інтерес мотивує до виникнення права та правомірних очікувань, а правомірні очікування передують виникненню праву та можуть виникати у ході здійснення права як очікування певного правомірного результату. Сімейно-правовий механізм охорони правомірних очікувань учасників сімейних відносин включає як інституційні, так і правові елементи. Аналіз норм СК України показав наявність достатніх інструментів для охорони та захисту більшості правомірних очікувань учасників сімейних відносин. При цьому, можливий пріоритет правомірних очікувань одних учасників сімейних відносин (наприклад, дитини), над правомірними очікуваннями інших учасників таких відносин (наприклад, батьків дитини).

Ключові слова: правомірні очікування, сім'я, учасники сімейних відносин, ЄСПЛ.

Annotation: The article explores the concept of “legitimate expectations” and examines the elements of the family law mechanism of the protection of legitimate expectations of family members. The national legal literature on the use of the term “legitimate expectation” is analyzed and its different translation and understanding are established. It is substantiated that it is more appropriate to use the term “legitimate expectations”, as legal expectations can be interpreted narrowly and reduced only to those that follow from the formal acts of law. It is proposed to consider the guarantee of legitimate expectations as a principle that is part of the rule of law and is essentially related to the principles of legal certainty, equality, justice and good faith.

The understanding of legitimate expectations in the practice of the European Court of Human Rights and the application of this concept by the courts of Ukraine is studied. A system of norms in the Family Code of Ukraine has been identified, which are aimed at protecting legitimate expectations regarding the exercising of personal non-property and property rights by family members and other participants in family relations.

It is established that legitimate expectations are not a right and are not an interest. Interest motivates the emergence of law and legitimate expectations, and legitimate expectations precede the emergence of law and may arise in the course of the exercise of law as an expectation of a certain legitimate result. The family law mechanism for protecting the legitimate expectations of participants in family relations includes both institutional and legal ele-

ments. The analysis of the norms of the Family Code of Ukraine showed the availability of sufficient tools to protect and defend the majority of legitimate expectations of participants in family relations. At the same time, the priority of legitimate expectations of some participants in family relations (for example, a child) over the legitimate expectations of other participants in such relations (for example, the child's parents) is possible.

Key words: legitimate expectations, family, participants in family relations, ECtHR.

Постановка проблеми. Європейська інтеграція зумовлює процеси гармонізації законодавства України із правом ЄС і сімейне право не залишається осторонь. Якщо ще двадцять років тому як вітчизняні, так і європейські науковці критично ставилися до можливості уніфікації сімейного права в силу різних причин, у тому числі значних релігійних та культурних національних відмінностей, то сьогодні спостерігаємо за успішною роботою Комісії з європейського сімейного права, яка напрацьовує підходи та принципи для гармонізації європейського сімейного права. В умовах модернізації приватного законодавства в Україні важливим є врахування європейського законодавства, а також практики ЄСПЛ. При цьому починати варто із термінології, адже без уніфікованих термінів важко говорити про гармонізацію національного законодавства з європейським. Одним із таких термінів є «правомірні очікування», який все більший викликає інтерес як у науковців, так і у практиків, що зумовлює потребу аналізу і охорони правомірних очікувань учасників сімейних відносин.

Стан опрацювання. У правничій літературі вже є ряд досліджень присвячених аналізу правомірних очікувань [1]. При цьому аналізують «законні очікування» як концепцію для захисту права вимоги з позиції практики ЄСПЛ [2], як різновид майна [3], застосовують також термін «легітимні очікування» [4]. Водночас питання сімейно-правового механізму охорони правомірних очікувань учасників сімейних відносин є недостатньо дослідженим.

Саме тому, **метою статті** є ґрунтований аналіз поняття «правомірні очікування» та з'ясування елементів сімейно-правового механізму охорони правомірних очікувань членів сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Для англійського права термін «legitimate expectation» є усталеним [5; 6]. Поступово він утвердився і у практиці Європейського суду з прав людини та застосовується як при захисті майнових прав [7], так і особистих немайнових прав (наприклад, приватного життя [8]).

Водночас серед українських вчених нема єдності щодо застосованої термінології і термін «legitimate expectation» перекладається по-різному – «законні очікування» [9, с. 139], «легітимні очікування» [10, с. 107] та «правомірні очікування» [11]. Є. О. Харитонов вважає, що правильніше застосовувати термін «правомірні очікування», оскільки термін «законні» може створити враження можливості відступу від принципу верховенства права [12, с. 44]. На нашу думку, також більш доречним є застосування терміну «правомірні очікування», оскільки законні очікування, можуть тлумачитися звужено і зводиться тільки до тих, які випливають із закону. ЄСПЛ виходить з позиції, що «закон» у розумінні «передбачений законом» охоплює також і неписаний закон (п. 47 рішення «The Sunday Times v. the United Kingdom»). Тобто, конструкція «передбачений законом» передбачає, що відносини можуть регулюватися не тільки нормами закону, підзаконними актами, але і судовою практикою та договорами, які в однаковій мірі мають бути якісними, чіткими, щоб особа могла передбачити наслідки їх дії [13, с. 27-28].

Відрізняється не тільки термінологія, але і розуміння понять «законні очікування», «легітимні очікування» та «правомірні очікування». На думку О. А. Беяневич, легітимні очікування – це елемент правової визначеності та верховенства права, що передбачає і вимогу формальної законності, а крім того, легітимні очікування внутрішньо пов'язані із розумністю, справедливістю та добросовісністю [14, с. 13]. Розглядають законні очікування і як концепцію, що є важливою складовою принципу правової визначеності [15, с. 27]. І. В. Спасибо-Фатєєва зауважує, що законні очікування у широкому розумінні означають наступне: особа виходила з одного, що слідувало з чинного законодавства, але внаслідок змін не може набути правового результату, який би настав при розвитку правовідносин з існуючим на момент їх виникнення регулюванням [9, с. 139].

На нашу думку, гарантування правомірних очікувань – це принцип, що є складовою верховенства права та сутнісно пов'язаний із принципами правової визначеності, рівності, справедливості та добросовісності.

Поняття «правомірні очікування» неодноразово тлумачив ЄСПЛ. Відповідно до пунктів 21 та 24 рішення у справі «Федоренко проти України» право власності може бути «існуючим майном» або коштами, включаючи позови, для задоволення яких позивач може обґрунтовувати їх принаймні «виправданими очікуваннями» щодо отримання можливості ефективного використання права власності, в силу чого Суд вважає, що у заявника є законні очікування щодо прибутку [16]. При розгляді «майна» як «законного очікування» ЄСПЛ вважає, що заявник має мати здійснюване право і яке не може суперечити майновому інтересу, що

гарантується національним законодавством («Korecky v. Slovakia», § 52 та «Belane Nagy v. Hungary», § 79) [17, с. 10].

Правомірні очікування доволі часто порівнюють з правом та інтересом. Є. О. Харитонов, відзначає, що «обґрунтовані очікування» (можливість отримати щось, яка не реалізувалася) та «інтерес» (прагнення отримати щось) опинилися у різній площині [12, с. 45]. При порівнянні термінів «право», «очікування» та «інтерес» І. В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що інтерес це ще не набуте право, а стимул до його набуття. Науковиця пропонує під правом очікування розуміти «зародкове право», яке почало формуватися у правовідносинах і яке існує до появи зрілого майнового права [9, с. 141]. Безперечно правомірні очікування можна розглядати як окремий об'єкт, і вони можуть мати майновий характер, якщо у підсумку особа очікує на набуття речі чи майнового права на річ. Водночас з урахуванням практики ЄСПЛ, захист правомірних очікувань особи можливий, якщо вони випливають із правових підстав, при цьому поведінка особи є добросовісною і правомірні очікування можливі як щодо майнового права, так і щодо особистого немайнового права. Як очікування, так і інтерес та право мають суб'єктивний та правомірний характер.

Таким чином, правомірні очікування можуть виникати у учасників різних правовідносин, у тому числі сімейних. Важливим є також з'ясування елементів сімейно-правового механізму охорони правомірних очікувань. Термін «охорона» ширший ніж термін «захист», і відповідно сімейно-правовий механізм охорони правомірних очікувань включає як інституційні, так і правові елементи.

Сімейний кодекс України містить систему норм, що спрямовані на охорону правомірних очікувань. Зокрема, підлягають охороні: *правомірні очікування щодо здійснення особистих немайнових прав членами сім'ї та іншими учасниками сімейних відносин*. Наприклад, містяться норми в СК України, спрямовані на формування правової визначеності та створення умов для реалізації правомірних очікувань наречених щодо реєстрації шлюбу, а саме: встановлення обов'язку органу державної реєстрації актів цивільного стану ознайомити наречених з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу (ст. 29); обов'язок наречених повідомити один одного про стан здоров'я (ст. 30); встановлення строків реєстрації шлюбу, а також темпоральне обмеження відкладення реєстрації шлюбу керівником органу державної реєстрації актів цивільного стану при наявності перешкод (ст. 33); визначення місця реєстрації шлюбу (ст. 34); гарантування права на оскарження рішення про відкладення реєстрації шлюбу до суду (ч. 3 ст. 32). Чоловік та жінка у шлюбі можуть мати правомірні очікування для здійснення свого права на батьківство та материнство. В цьому випадку, СК України встановлює можливість захисту таких очікувань, зокрема і ст. 49, і ст. 50 передбачають, що небажання чи нездатність народити дитину можуть бути підставою для розірвання шлюбу. У дитини є правомірні очікування щодо належного батьківського виховання, у випадку не виконання чи неналежного виконання батьками своїх обов'язків існує інструмент захисту у вигляді позбавлення батьківських прав.

Правомірні очікування щодо здійснення майнових прав членами сім'ї та іншими учасниками сімейних відносин. В учасників сімейних відносин можливі правомірні очікування щодо майна чи майнових прав, наприклад при здійсненні права спільної сумісної власності, а також щодо отримання аліментів. СК України містить цілу низку норм, що спрямовані на охорону правомірних очікувань подружжя як співвласників майна, зокрема: встановлення презумпції спільної сумісної власності (ст. 60); встановлення переліку об'єктів права спільної сумісної власності (ст. 61); надання можливості набути право спільної сумісної власності на майно, що належало дружині чи чоловіку (ст. 62); встановлення рівності чоловіка та жінки у здійсненні правомочностей щодо майна, яке належить їм на праві спільної сумісної власності (ст. 63); встановлення обов'язку при вчиненні дій щодо майна, здійснювати їх за згодою іншого із подружжя (ст. 65) та інші. Більше того, спрямованість на охорону правомірних очікувань подружжя щодо спільного майна, спостерігається і в нормах про поділ спільної сумісної власності.

У дітей є правомірні очікування щодо того, що батьки будуть належно управляти їх майном. СК України містить систему норм, які сприяють охороні таких очікувань, зокрема у статтях 177 та 178 встановлено: право батьків управляти майном дитини без спеціального на те повноваження; обов'язок батьків дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах; заборону батькам малолітньої дитини без дозволу органу опіки та піклування вчиняти ряд правочинів щодо майнових прав дитини; право батьків дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, використовувати на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї; обов'язок батьків після припинення управління передати дитині її майно та доходи від нього; можливість притягнення батьків до відповідальності за неналежне виконання їх обов'язків щодо управління майном дитини.

Можна навести і інші приклади сімейно-правових норм спрямованих на охорону правомірних очікувань учасників сімейних відносин щодо майна та майнових прав, у тому числі і щодо отримання належного

утримання. Водночас варто зупинитися також і на аналізі судової практики, а саме чи використовують суди принцип правомірних очікувань при розгляді сімейно-правових спорів.

Проведене дослідження судової практики показало, що суди доволі часто застосовують термін «очікування» у спорах: а) про розірвання шлюбу («порушення перешкодило відповідачу взяти участь у судовому розгляді справи, на що він мав законне право, оскільки відповідає *правомірним очікуванням* кожної особи у правовій державі» [18]); б) про поділ спільної сумісної власності подружжя («позивач намагалась добровільним шляхом вирішити питання поділу спірної квартири та перебувала у стані *очікування* отримати відшкодування відповідачем вартості її частки» [19], «іншим критерієм істотного порушення договору закон визнає розмір завданої порушенням шкоди, який не дозволяє потерпілій стороні отримати *очікуване* при укладенні договору» [20], «майнове право, яке можна визначити як *право очікування*, є складовою частиною майна як об'єкта цивільних прав» [21]); в) про визнання права власності на майно одним із подружжя, після смерті іншого з подружжя («здійснив реконструкцію спірного об'єкта нерухомості з дотриманням встановлених архітектурних, будівельних, санітарних норм і правил, а отже, в нього виникло *«право очікування»*, яке є складовою частиною майна, як об'єкта цивільних прав, отримати право власності на спірну реконструйовану квартиру в майбутньому» [22]); г) про стягнення аліментів та заборгованості по аліментним зобов'язанням («...на стабільність договірних відносин можуть вплинути непередбачувані фактори, що істотно порушують баланс інтересів сторін та суттєво знижують *очікуваний* результат для кожної зі сторін договору» [23]); д) про позбавлення батьківських прав («...під час проживання ОСОБА_1 з матір'ю взаємовідносини в родині матері не виправдали *очікувань* дівчинки...» [24]) та ін.

Таким чином, у судовій практиці застосовуються різні терміни – «правомірні очікування», «право очікування» та «очікування» і різне їх сутнісне наповнення, – як певний правомірний стан, майнове право, що є складовою частиною майна як об'єкта цивільних прав, і навіть як очікуваний результат.

Висновки. Гарантування правомірних очікувань можна розглядати як складовий принцип над-принципу верховенства права, який сутнісно пов'язаний із принципами правової визначеності, рівності, справедливості та добросовісності. Правомірні очікування не є правом, і не є інтересом. Інтерес мотивує до виникнення права та правомірних очікувань, а правомірні очікування передують виникненню праву та можуть виникати у ході здійснення права як очікування певного правомірного результату.

Сімейно-правовий механізм охорони правомірних очікувань учасників сімейних відносин включає як інституційні, так і правові елементи. Аналіз норм СК України показав наявність достатніх інструментів для охорони та захисту більшості правомірних очікувань учасників сімейних відносин. При цьому, можливий пріоритет правомірних очікувань одних учасників сімейних відносин (наприклад, дитини), над правомірними очікуваннями інших учасників таких відносин (наприклад, батьків дитини).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Правомірні очікування : збірник ст. / за ред. І. В. Списибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2020. 250 с.
2. Блажівська Н. Є. Загальна характеристика застосування практики Європейського суду з прав людини під час захисту зобов'язального права вимоги. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. № 35. Т. 2. С. 7 – 11.
3. Сліпченко С.О. Поняття законних очікувань як різновиду майна. *Форум права*. 2020. № 62 (3). С. 66 – 76.
4. Беляневич О.А. Поняття легітимних очікувань та проблеми його застосування судами України. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 41 – 45.
5. Robert E. Riggs. Legitimate Expectation and Procedural Fairness in English Law. *The American Journal of Comparative Law*. 1988. Volume 36. Issue 3. P. 395–436.
6. Mark Elliott. From Heresy to Orthodoxy: Substantive Legitimate Expectations in English Public Law. *Legal Studies Research Paper Series*. 2016. № 5. URL: <https://publiclawforeveryone.com/2016/02/11/from-heresy-to-orthodoxy-substantive-legitimate-expectations-in-english-public-law/> (дата звернення: 29 листопада 2020).
7. Рішення ЄСПЛ у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» (Заяви № 846/16 та № 1075/16) від 22.05.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79#Text (дата звернення: 30 листопада 2020).
8. Case of Von Hannover v. Germany (No.2) (Applications nos. 40660/08 and 60641/08). URL: <https://ihrec.ie/download/pdf/vonhannoversummary.pdf> (дата звернення: 30 листопада 2020).
9. Спасибо-Фатеева І. В. Загальний огляд розуміння поняття права очікування та його значення для захисту майнових прав осіб. Правомірні очікування : збірник ст. / за ред. І. В. Списибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2020. С. 137 – 146.

10. Сабодаш Р. Б. Право очікування на нерухоме майно: до питання про момент та правомірність виникнення. Правомірні очікування : збірник ст. / за ред. І. В. Списибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. С. 106 – 112.
11. Майданик Р.А. Правомірні очікування як майнове право: практика ЄСПЛ, право України, інших європейських країн. Правомірні очікування : збірник ст. / за ред. І. В. Списибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. С. 92 – 97.
12. Харитонов Є.О. Правомірні очікування та інтерес. / Цивільне право і процес: витоки, здобутки та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 грудня 2020 р. Київ : Київський регіональний центр, 2020. Ч. 1. С. 43 – 46.
13. Менджул М.В. Охорона правомірних очікувань учасників сімейних відносин / Цивільне право і процес: витоки, здобутки та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 грудня 2020 р. Київ : Київський регіональний центр, 2020. Ч. 1. С. 27 – 30.
14. Беяневич О.А. Автономне поняття «очікування» в практиці ЄСПЛ: питання застосування в світлі національної правової традиції. Правомірні очікування : збірник ст. / за ред. І. В. Списибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. С. 8 – 20.
15. Богачова Л.Л. Законні (правомірні) очікування як елемент принципу правової визначеності у європейському і національному праві. Правомірні очікування : збірник ст. / за ред. І. В. Списибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. С. 21 – 32.
16. Рішення ЄСПЛ у справі «Федоренко проти України» від 01.06.2006, заява № 25921/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_041#Text (дата звернення: 10 грудня 2020).
17. Посібник за статтею 1 Протоколу N 1 – Захист власності / Переклад українською: Олександр Дроздов, Вероніка Плотнікова, Олена Дроздова, Олександр Вінський, Юлія Ісаєва. 2019. 75 с. URL: https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2019/07/Guide_Art_1_Protocol_1_UKR_-2019.pdf (дата звернення: 20 грудня 2020).
18. Постанова Верховного Суду від 25 липня 2018 року у справі № 2-3186/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75690617> (дата звернення: 22 грудня 2020).
19. Постанова Верховного Суду від 26 квітня 2018 року у справі № 466/9338/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73660812> (дата звернення: 24 грудня 2020).
20. Постанова Верховного Суду від 7 квітня 2020 р. у справі № 369/9613/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88692182> (дата звернення: 26 грудня 2020).
21. Постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2019 р. у справі № 711/9555/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85390274> (дата звернення: 26 грудня 2020).
22. Постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2019 року у справі № 638/3621/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85324949>(дата звернення: 26 грудня 2020).
23. Постанова Верховного Суду від 27 листопада 2019 р. у справі № 456/1826/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86364918>(дата звернення: 26 грудня 2020).
24. Постанова Верховного Суду від 20 січня 2020 року у справі № 325/946/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87115212> (дата звернення: 26 грудня 2020).